

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор)
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Єрмоленко С. Я.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, д-р. пед. наук, проф. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Бибик С. П.**, д-р філол. наук, ст. науковий співробітник, Інститут української мови НАН України.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 31 жовтня 2017 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2017. — Вип. 4. — 130, [2] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ	5

Світлана Єрмоленко

Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову)	6

Олена Богдашина

Українська ідея в поглядах М.І. Костомарова (1857–1885 рр.)	11

Анатолій Новиков

Свободолюбство українців у драматургічній творчості Миколи Костомарова	16

Лариса Кравець

Метафора і символ як мовні форми вираження культурної етноспецифіки: від ідей М. Костомарова до сучасників	21

Олена Маленко

Воля/свобода в аксіологічній системі Миколи Костомарова: поетична версія романтичного ідеалу	27

Інна Приходько

Художня спадщина Миколи Костомарова (1817–1885) в інтегрованому вивченні історії та літератури	34

Ангеліна Ганжа

«Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова	43

Ірина Богданова

Простір як романтичний образ у поетичній картині Миколи Костомарова	48

Тетяна Лисиченко

Микола Костомаров й історико-філологічні традиції Харківського університету	53

Лілія ПетроваОзель

Лексико-семантична типологія промислів і ремесел у художньому дискурсі Миколи Костомарова	58

Наталя Нестеренко

Фольклор у світоглядній рецепції Миколи Костомарова	68

Аліна Гріччина

3 історії виникнення деяких міських топонімів: Харків очима Миколи Костомарова ...	73

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка; художник, упоряд. іл. В.О. Ріяка. Харків : Основа, 1991. 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
2. Белинский В.Г. Рецензия на «Молодик». *Полн. собр. соч.* Т. 9. С. 87.
3. Блик О. Інтелектуальна атмосфера Харківського університету в контексті діяльності харківської школи романтиків : зародження літературних ініціатив та романтичного руху. *Сучасні літературознавчі студії*. 2014. Вип. 11. С. 46–53.
4. Богданова І.Є. Стилістика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20–40 років XIX століття : дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2002. 181 с.
5. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Київ, 1990. С. 438–461.
6. Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси. *Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова*. Київ, 1928. С. 156–159.
7. Лисиченко Л.А., Лисиченко Т.Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків : ХІФТ, 2015. 232 с.
8. Мінц М.О., Олійник І.О. Життєвий шлях М.І. Костомарова. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 37–40.
9. Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / Укл. : Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С.І. Посохов ; Вступ. стаття В.І. Іващенко ; Наук. ред. : С.І. Посохов. Харків : «Видавництво Сага», 2011. Т. 2. 540 с.

УДК 811.161.2'42 Костомаров

Лілія Петрова Озель, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ПРОМИСЛІВ І РЕМЕСЕЛ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті представлена лексико-семантична класифікація промислів і ремесел у художньому дискурсі українського письменника XIX ст. Миколи Костомарова, проаналізовано найбільш уживані одиниці та лексичні моделі, що відображають традиції, побут, духовну й матеріальну культуру, менталітет різних народів через специфіку їх виробничо-промислової та художньо-ремісничої діяльності.

Ключові слова: лексико-семантичні типи, лексика промислів і ремесел, лексичні моделі, назви одягу та його деталей, номінації споруд та їх частин, лексика деревообробки тощо.

В статье представлена лексико-семантическая классификация промыслов и ремесел в художественном дискурсе украинского писателя Николая Костомарова, проанализированы наиболее употребительные единицы и лексические модели, которые отражают традиции, быт, культуру, менталитет разных народов через специфику их промышленной и ремесленно-художественной деятельности.

Ключевые слова: лексико-семантические типы, лексика промыслов и ремесел, лексические модели, названия одежды и ее деталей, номинации построек и их частей, лексика деревообработки и др.

The article presents lexico-semantic typology of crafts in the artistic discourse of Ukrainian writer of the 19th century Mikola Kostomarov. The most commonly used units and lexical models that reflect the traditions, culture, way of life, the mentality of different peoples through the specifics of their industrial and craft activities are analyzed.

Key words: *lexico-semantic types, lexis of crafts, lexical models, the names of clothes and accessories, building constructions and their parts, arms, products made of wood, etc.*

Актуальність цієї розвідки пов'язана з потребою ґрунтовного аналізу лексико-семантичних особливостей художньої картини світу Миколи Костомарова як малодослідженої сторінки, зокрема й в аспекті вивчення лексики промислів і ремесел як вагомого складника художнього стилю письменника.

Популярність та своєчасність означеної проблематики ґрунтується на необхідності вивчення лексичних типів та моделей, що відображають традиції, мову, культуру, менталітет різних етносів через специфіку їх виробничо-промислової та художньо-ремісничої діяльності. Доробок Миколи Костомарова характеризується як полікультурний та етноконцептуальний, оскільки представляє лексичні ареали багатьох традицій: російської, української, татарської, турецької, інших племен і народів.

Проблемам цінностей буття в поезії українського романтизму, естетику якого сповідував і Микола Костомаров, приділено місце в монографії О. Маленко; специфікою дослідження художньо-стилістичних особливостей в аспекті моделювання романтичної картини світу у творах М. Костомарова переймається І. Богданова; культурологічну лексику та її лексикографічне опрацювання досліджує Н. Данилюк; динаміку номінацій у галузі бондарства — Г. Краєвська; лексика народних промислів у «Словарі української мови» Бориса Грінченка стала предметом наукової уваги С. Солодкої. Німецькі лексичні запозичення у сфері металургії в сучасній українській мові вивчає В. Скачкова; іншомовні слова в складі термінології сільськогосподарського машинобудування 20–30-х років потрапили до кола наукових досліджень Є. Ємельянової. Аналізуючи мову художньої прози І. Франка, О. Муромцева звертала наукову увагу на номінації промислів і ремесел, вказуючи, що в його творах досить «повно представлена лексика на позначення різних трудових процесів, серед них насамперед терміни нафтового промислу», «інших сфер виробничої діяльності людини» [5: 185]. Літературознавчий та історіософський аспекти творчості Миколи Костомарова представлені дослідницькою думкою в працях М. Наєнка, Я. Козачка, М. Яценка.

На основі вивчення праць щодо особливостей становлення й розвитку промислово-виробничих процесів [7; 10; 11; 12; 13] доходимо висновку, що **промисли** — це зумовлені календарно-побутовими, економічно-господарськими потребами, усталені традицією, життєво необхідні та сформовані естетично-культурними й морально-етичними потребами види громадської й індивідуальної діяльності: лісові (вирубка лісу й лісосплав) та лісохімічні промисли (поташний (будництво), селітерний, смолокуріння, дігтярний), соляні (солевидобуток і солеваріння, транспортвання солі), чумацький, свічкарний, цегельний, рудний, металургійний, каменетесний, миловарний, напірний, червцевий, збиральний, млинарство, гуральництво, викурювання горілки, броварництво, медоваріння, землеробство (хліборобство, садівництво, городництво), скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво (бортництво); **ремесла художні** — види професійної діяльності, які

вимагали більш складного устаткування, тривалого навчання, організації праці, передачі досвіду від покоління до покоління із збереженням історико-етнографічних, художньо-декоративних, естетичних та регіональних особливостей: гончарство, деревообробка, ткацтво, килимарство, вишивка, гаптування, вибійка, розпис, ковальство, писанкарство, гутництво, виготовлення народних музичних інструментів тощо.

Мета цього студіювання полягає в систематизації тієї частини лексичного матеріалу, що представляє різні види промислів і ремесел, його лексико-семантичній типологізації та лінгвістичному аналізу специфіки художньо-стилістичної реалізації в художніх текстах Миколи Костомарова «Син», «Кудеяр», «Сорок літ», «Холуй», «Чернігівка».

Найбільш репрезентативною групою лексики промислів і ремесел в художньому дискурсі М. Костомарова виявилися назви одягу, тканин, взуття та деталей їхнього оздоблення (*чуга, стамед, сукно, зипун, тулуп, лапти, рогожка, заплати, рубахи, околышек из собольего меха, синий жупан, черные штаны, бархатный жилет, рясы, скуфы с клобуками, летник, кика*).

Серед прийомів, які використовує письменник для першого знайомства з героєм, як правило, першочергове місце посідають лексичні засоби візуалізації персонажа, зокрема опис дизайну одягу, особливостей його моделювання, художньо-декоративного оформлення й композиційних особливостей з метою визначення роду занять, вікових, соціально-стратифікаційних характеристик: *«Молодой был одет в суконную чугу вишневого цвета с короткими рукавами, достигающую до колен, и с нашивками голубой материи вдоль переднего разреза, на которых прикреплены были петли с пуговицами, пояс из полосатой материи белого, черного и алого цветов обхватывал его стан; за ним был заткнут кинжал в ножнах и пистолет; на левом боку пристегалась к поясу на серебрянной цепочке сабля»* [4: 6].

Назви одягу з естетичними маркерами за кольористикою, формотворенням, декором супроводжуються лексикою, що демонструє ознаки за походженням, увиразнює часо-просторові, історико-регіональні та етноментальні реалії, взаємозв'язки з іншими народами: *«На голове у него была четвероугольная шапочка с раздутыми улами, красного сукна с околышком из собольего меха; фигура этой шапочки обличала малороссийское происхождение: такие шапки стали входить в употребление только после присоединения Малороссии, и то преимущественно между служилыми, перенявшими этот покррой в стране, где бывали»* [4: 9].

Лексеми, що презентують одяг, характеризують календарно-побутові та сімейні звичаї й обряди, ритуали, набуваючи символічного значення. За українською міфологією, *синій* — колір удачі, прихильності, праведності, довір'я та безкінечності, сталості й матеріально вагомих речей [9]; за християнською символікою, його тональна специфіка зближується з вічною і непорушною Божественною Істиною, спокоєм, умиротворенням [14]. Так, *синій жупан* у повісті «Сорок літ» поряд з іншими лексемами — номінантами матеріального добробуту (*кінь, віз*) — постає символом достатку, заможності, господарності, готовності до створення сім'ї, умовою, за якої батько дасть дозвіл на шлюб доньки: *«Пусть твой Трохим наживет себе жупан из синего панского сукна да приедет ко мне со сватами на своем собственном возе, своею собственною лошадыю. Тогда я отдам тебя за него»* [4: 356].

Контексти й лексичні одиниці, що демонструють низку видів одягу, багатство аксесуарів, значну кількість дрібних деталей (*частые медные посребренные пуговики; мелкий жемчуг, мелкая бирюза*), дорогі тканин, хутра (*черный бархат, камчатная красная шубка, бобровый воротник, белый атлас, парчевая душегрейка*), вступають

в антитезі зв'язки з моральними характеристиками героїв — бідністю внутрішнього світу, примітивізмом, дріб'язковістю, відсутністю духовності.

Деталі одягу немолодїї нареченої Неоніли Філіпівни — жінки, яка вже перебувала в шлюбі з чоловіком, котрий знищив першу дружину й зрікся сина, Капітоном Михайловичем («Син»), постають у контексті, де досить виразним є представлення матеріального задля демонстрації браку духовного, свідомий акцент на зовнішніх характеристиках обряду весілля, а не його морально-етичному підґрунті з метою критичного зображення героїв та їх оточення. Поширена художня деталь (*большие золотые подвески в виде паникадила*), семантичним центром якої стала лексема церковного вжитку *паникадило* — «велика люстра або свічник, що висить посеред церкви» [10: 629], зайвий раз демонструє позірну релігійність героїні, її потенційну неспроможність стати моральною опорою, центром сім'ї, із самого початку заснованої на порушенні християнських норм: *Сама «молодая княгиня» сидит за столом на алой подушке; на ней голубой с серебрянными цветами летник, застегнутый мелкими и частыми медными посребренными пуговками, к рукавам пристегнуты широкие вошвы из черного бархата, украшенные вышитыми золотом листьями; воротник летника из черной бархатной тесьмы, усеянной мелким жемчугом, с позолоченною бляхою посредине, обвивал ее белую шею, поверх летника накинута камчатная красная шубка с бобровым воротником; на голове кика с высоким челом белого атласа, расшитая золотом, окаймлена мелким жемчугом, спускалась над черной бархатной шапочкой; в ушах большие золотые подвески в виде паникадила с мелкою бирюзою, сверх кики прозрачная фата — признак невесты. По правую руку у нее сидит сваха, жена соседнего сына боярского, повязанная поверх волосника белым убрусом, сама в зеленом летнике и в красной парчевой душегрейке, подбитой и окаймленной куницами* [4: 98–99].

Назви одягу представників царського оточення поляризовані до лексичного представлення манер і поведінки романтичного персонажа-одинака (відсутність головного убору Кудеяра (*непокрита голова*) свідчить про відкритість намірів героя, його незахищеність (незважаючи на фізичну силу) перед імперською каральною системою в особі представників царського двора, замаскування яких передано номінаціями вбрання служителів церкви (*рясы, скуфы*; «скуфія — гостроверха оксамитова шапка чорного або фіолетового кольору у православного духовництва, монахів» [10: 810]) поряд із назвами холодної зброї): *Кудеяр шел пешком с непокрытою головою до главного крыльца и встретил здесь двоих людей, странно одетых. На них были монашеские, черные рясы из грубой шерстяной ткани, на головах скуфы с клубками, а из-под распахнутых ряс виднелись шитые золотом кафтаны, а за поясами кинжалы с богато оправленными рукоятками*.

Лексико-семантична картина доповнена представленням назв одягу царя: *Сам царь был одет в желтый шелковый кафтан, из-под которого виднелся белый зипун; на голове у него была черная шапочка, саженная жемчугом, а на ногах высокие черные сапоги, шитые серебром* [4: 246], супроводжується конструкціями, що характеризують його психічний стан: *...глаза его страшно и как будто произвольно бежали из стороны в сторону, губы дрожали, голова тряслась. Он шел сгорбившись, переваливаясь с боку на бок и опираясь на желтый посох* [4: 247].

Особливою панорамністю національно-героїчного колориту відзначається художньо-стилістична картина одягу української еліти, зокрема князя Дмитра Вишневецького, де іменування одягу та його аксесуарів актуалізують потенційні лексичні можливості як засоби, з одного боку, етноментальної ідентифікації й типізації, з іншого, персонально-особистісної індивідуалізації; характеризують персонажа як аристократа за походженням і духовним складом, козака-воїна,

дипломата, особистість простодушну й щиру, вольову й рішучу, знану й шановану, героя свого часу: *Господин обулся в сафьяновые сапоги с серебрянными узорами, отороченные бобром, надел зеленые суконные штаны, входившие в сапоги, белый зипун из турецкой габы, а сверху бархатный темно-красный казацкий кобеняк с отложным воротником из горностаевой обшивкой. Эта одежда была короче тогдашнего великорусского кафтана, с одною только грушевидною пуговицею, и подпоясанный поясом, до того униженного золотыми бляхами, что нельзя было распознать материи, из которой он был сделан. За поясом заложен был кинжал с круглою ручкою, украшенною одним большим изумрудом; на левом боку у господина была турецкая кривая сабля в серебряных ножнах и бирюзою на рукоятке; а на груди висела золотая цепь с медальоном, на котором изображалось восходящее солнце... Медальон на груди носил герб его княжеского рода* [4: 118].

Демонстрація соціальних контрастів яскраво задекларована лексикою (*лапти, дырявые шапки, зипун, тулуп*), що увиразнює образи представників нижчих верств, де також склалися певні правила й звички носіння та практичного використання одягу через неможливість його придбання й заміни: *Одни за другими являлись бездомные бобыли и захребетники, в лаптях, в дырявых шапках, в зипунах с заплатами, с заплочным мешком, где было по две рубахи, праздничный зипун да сухари. Один и тот же тулуп служил и летней, и зимней одеждой; разница была в том, что зимой его носили шерстью к телу, а летом вверх* [4: 9].

У парадигмі одиниць територіально-адміністративного та регіонального устрою в художньому дискурсі Миколи Костомарова простежується певна семантична система, що прямо чи опосередковано пов'язана із промислово-ремісничою лексикою. До цієї системи належать:

- 1) номінації адміністративних одиниць, типів поселень, макро- й мікротопонімічні (гідроніми, дромоніми) назви, які у своїй семантиці завжди мають геополітичні, географічні характеристики, постають яскравим фоном для іменувань промислів і ремесел, зокрема деревообробного, що також мають відповідну історико-регіональну співвідносність: *уезды, города, верховые города, острожки, засеки, села, сельца, деревни, слободы, майданы, посады, Московия, Петербург, Александровская слобода, Нева, Васильевский остров, Тамбов, Шацк, Чернигов, Харьковский полк, Исса, Иква, Кача, Жиздра, Угва, Ока, Ицка, Сейма, Оскол, Саранск, Астрахань, Ливны, Кафа, Нехорошево, Карельская земля, Муравский шлях, Злыньское поле, Брянский лес, Донец, Псел.*

Контексти, де зображається Петербург як основна резиденція царя Петра I, Олександрівська слобода, місце перебування царя Івана, а також картини царських дворів супроводжуються лексикою на означення морально-психічних рис героїв — представників вищих прошарків Російської імперії. Петербург — символ підробної поваги, схиляння перед можновладцем, намагання догодити йому в будь-який спосіб, топонім із негативним емоційно-оцінним кодом: *Во всяком городе, существующем на земном шаре, если не все вообще обитатели этого города, то, по крайней мере, хозяева домов, в нем построенных, питают привязанность к месту своего жительства. Один Петербург составлял в этом отношении изъятие. Этот «парадиз» Петра нравился только своему основателю да немногим из его приближенных, — да и те повторяли царские похвалы новосозданному городу только из угождения государю или из боязни за себя: в глазах Петра не любит Петербурга было признаком несочувствия ко всем видам и затеям государя. Петру хотелось, чтобы все русские люди любили то, что ему самому было по сердцу. Но старая русская поговорка: «Насильно мил не будешь», — как нельзя более приложилась к Петербургу* [4: 409]; Олександрівська слобода — місце жорстоких принижень, знущань і тортур під прикриттям необхідності зміцнення державності й влади царя Івана.

Лексико-семантичні моделі, що візуалізують можновладців, мають ознаки негативного представлення, натомість внутрішній світ, духовний потенціал неназваних народних майстрів (примисловців та ремісників) поетизується й ідеалізується через посередництво опису естетичних вартостей витворів їхньої праці. «Особистість, її внутрішній світ, уява, фантазія — усе це набуло в романтиків певного культу, — зазначає О. Маленко. — При цьому внутрішній (суб'єктивний) світ розглядається ними як вищий, ніж світ зовнішній (об'єктивний), що не має особливої ваги і значущості» [5: 178]: *Царские любимцы волею-неволею заводили себе там дворы и деревянные дома; нигде в угоду царя не расточалось на Руси столько искусства резьбы по окнам, гримзам и столбам... Посредине двора возвышалась и белела большая церковь с пятью вызолоченными куполами, а близ нее тянулись царские хоромы с высокою гонтовою кровлей, размалеванные разными красками, с вышками, подзорами, с крыльцами, под круглообразными навесами и с четвероугольными окнами, которых карнизы были размалеваны снаружи затейливыми узорами. Много щегольства было приложено к этому деревянному зданию; но, не смотря на все желание разукрасить его, физиономия его заключала в себе нечто подавляющее, отталкивающее, как часто бывает, что дом, построенный хозяином по своему вкусу, мимо воли своего хозяина носит его характер. Окна царского жилища, глубокие, вдавшиеся внутрь, невольно носили в себе отпечаток чего-то таинственного, зловещего* [4: 244–245];

2) назви дворів із комплексом споруд особливого призначення, зокрема державно-адміністративного та дипломатичного, передають складність конструкцій з метою показу заплутаності державно-правової системи, зовнішньої і внутрішньої політики, їх потенційної небезпеки (*Крымский двор, Греческий двор, Сохранная казна, Мытный двор, Патриарший приказ, Малороссийский приказ*): *За Москвою-рекою был тогда большой двор, назывался он Крымским; внутри его, на правой стороне, построен был ряд изб одноярусных, под одну высокую крышу из драни, представлявший вид как бы одной предлинной избы. Прямо против ворот была большая изба в три яруса, отличавшаяся вычурностью постройки, сравнительно большими окнами и узорами около окон; левая сторона двора была застроена множеством сараев, клетей, навесов, загородок, расположенных в таком беспорядке, что, казалось, можно запутаться и целый день искать выхода. Такой способ построек представлял превосходный материал для пожаров, которые нередко и посещали Крымский двор, но после пожаров постройка велась прежним способом. Крымский двор был пристанищем приезжавших в Москву посланников и гонцов крымского хана, для них-то и была назначена большая изба с украшениями. На этот двор приставали и татарские купцы, посещавшие Москву с восточными товарами* [4: 63];

3) лексика, що називає міські, селищні, сільські споруди, церкви, церковні бапти, вулиці й проспекти: *Наугольная Крымская, Троицкая, Наседка, Боярыня, воеводский двор, осадный двор, приказная изба, тюрьма, кабак, мосты, христианские церкви, турецкая крепость, Большая перспектива, Средний проспект, Кадетская линия, дом Соловьева, Соловьевский сквер, церковь Воскресенья, дворец царицы Прасковьи, дворец князя Меншикова, двор княгини Анны Петровны Долгоруковой*;

4) назви споруд та виробів із дерева (лексика деревообробки) представляють малі та великі архітектурні форми, сільські й міські житлові комплекси родинно-побутової культури, їх багатство й різноманітність в Росії та сусідніх народів (*изба, горница, повалуша, поварня, хлебня, медоварня, пивоварня, кладовая, людские избы, сенник, сеница, амбар, клетки, подклеты, конюшни, сушильня, винокурня, навесы, загородки, передняя хата, черная хата, чулан, повитка, баня*), використовуються для характеристики сімейно-побутових відносин, структури сім'ї, місця в ній

кожного члена: *Тогда не делали больших домов, а по надобности, если семья прибавлялась, строили особые дома; таким образом, еще Михайло Нехорошев построил четыре избы, одну для себя, три для сыновей. Когда у Капитона родился Осип, он ему построил заранее повалушу* [4: 9].

У межах цього типу одиниць вирізняються назви, пов'язані зі спорудами спеціального призначення (*столбовая изба для пиров, столовая изба*) та їх частинами (*галерея, рундук, подклеть, лестница*), що вживаються для увиразнення смаків і уподобань господарів, їх занять, характеру, способу життя, стосунків з іншими людьми: *По въезде на двор на левой стороне была большая одноэтажная столбовая изба, выстороенная Петром Михайловичем для пиров; к ней примыкала, составляя с ней угол, другая, прямо против ворот, изба собственно Капитона Михайловича. Она была трехэтажная. Второй этаж, с открытой галереей на столбах, имел три продолговатых окна с круглыми верхними краинами: в нижнем этаже или подклете было два четверугольных окна, между которыми находилась широкая дверь; он служил для прислуги; с галереи второго этажа вела вниз лестница, крытая сверху и с боков, и оканчивалась у земли двухступенным рундуком и пирамидальным верхом на выточенных кувшинообразных столбах* [4: 17];

5) назви екстер'єру будівель із зооморфною (орнітологічною, анімалістичною) та флористичною символікою, супроводжувані лексикою кольористичної семантики, номінаціями, що передають багатство мотивів, образів, орнаментів, деталей різьби по дереву (*грымзы, столбы, главное крыльцо*): *При въезде в передние ворота глаза поражались пестротой фигур и красок, которыми были изукрашены в хозяйских жилых столбы галерей, крыльца, окраины крыши, сделанные с прорезными гребнями, но в особенности окраины окон: тут виднелись наклеенные из дерева и размалеванные разными цветами звери, птицы, деревья и такие фигуры, которым нельзя дать названия. Столовая изба была обшита тесом и раскрашена всеми возможными узорами. Посредине двора стоял колодец с журавлем* [4: 18];

6) серед назв інтер'єру одне з провідних місць належить посуду як найпершому репрезентанту культури харчування, що засвідчено такими одиницями: *стекляница, медные ендова, лукошки, кубки, чарки, братины, солоницы, чашка для куты, круглые деревянные ложки, чугуны, укусницы, перечницы, кубки, достаканы, ковши, мисы*.

7) лексика деревообробки представлена назвами різного типу транспортних засобів як водних, так і сухопутних (*човнів, возів*): *байдаки, струги, однодеревки, завозни, буера, торншхоуты, яхты, шлюпки, карбасы, ялики, верейки*.

У широкому спектрі лексики, що представляє соціальні та маргінальні прошарки й типи (*дворяне, сыны боярские, помещики, служилые люди, воеводы, дьяки, посадские, вотчинники, старосты, приказчики, опричники, казаки, казацкие атаманы, есаулы, регименторы, соглядатаи, гулящие люди, воровские люди, беглые, крестьяне, бирючи, скорморохи, бездомные бобыли, забубенные бродяги, захребетники, нищие, полунищие, полумонахи, юродивые, холопы (полные, кабальные, отпущенные, вечные холоу)*) лексико-семантичним центром художнього дискурсу постають породжені імперією соціально деформовані типи зневажених, безправних осіб із рабською психологією *холопы та холоу*: *Первые, как холопы, составляли такой класс, для которого неизбежным казалось служить кому бы то ни было, быть в неволе у кого бы то ни было. Гнев царсаий, постигший их господ, освобождал их от холопства, они сами собою делались свободными; но свобода им была не свойственна, как рыбе воздух без воды; обыкновенно в московской Руси освобожденный холоп снова делался холопом другого господина* [4: 299].

На тлі опису найрізноманітніших верств населення, а також у сфері лексики, що відображає чітку ієрархію при дворах господарів (поміщиків, бояр, дворян) яскраво постають номінації частини суспільства, представленої промисловцями

і ремісниками, які знаходилися в порівняно кращих умовах завдяки своїм умінням, майстерності, можливості передачі знань, супроводжувані коментарями щодо специфіки морально-етичних і виховних норм етносу: *Из этого народа были мастеровые, и учили они разным художествам мальчишек и девчонок, и оттого во дворе зажиточного помещика было, словно на посаде, всякого промышленного и умелого народу много: и ткачихи, и портнихи, и столяры, и сапожники, и иконописцы, и Бог знает кого только не было. Не обученных мастерству определяли в конюхи, скотники, псаря; других вооружали луками и сагайдаками и держали на случай опасности; были и такие, которых должность в том только и состояла, чтобы по ночам бить в железную доску и пугать воров. Большая часть их проводила время праздно, да и сами мастеровые работали умеренно, зато не совсем умеренно пьянствовали. У Нехорошевых была своя пивоварня, поэтому веселящего сердца питья было вдоволь* [4: 26].

Зброярство як сфера майстерності представлена назвами (кинжал, пистолет, сабля, ружье, пищали, лук, колчан, турецкая сабля, сабля булату дамасского), що демонструють такі значеннєві континуації:

- 1) військове спорядження, засіб самозахисту: *...за ним был заткнут кинжал в ножах и пистолет; на левом боку пристегалась к поясу на серебрянной цепочке сабля;*
- 2) предмет розваг, вправ, організації дозвілля, мисливства: *Старые ружия, привезенные Михайлом из Карельской земли, лежали в кладовой и покрылись бы ржавчиною, если бы Петр не чистил их и не выносил ради забав, которые учреддал с соседями, чтобы не разучиться воинскому делу. В летние праздники, созвавши соседей и собравши слуг, он затевал стрельбу из ружьев и луков в цель, назначал за то награды, поил и дарил слуг, которые показывали ловкость; тогда и впуски бегали, и боролись, и рубились на саблях. Петр очень любил охоту, держал большую псарню и часто осенью и зимой выезжал с соседями и с толпою крестьян и людей сражаться с волками и медведями* [4: 10];
- 3) цінний предмет рідкісної роботи (особливо іноземні зразки) подарункового, сувенірного характеру з метою демонстрації як власної військової доблесті (відвойована зброя), так і складання шани адресату, часто з метою пошуку його прихильності: *Прислав заявил, что князь Дмитрий просит пожаловать его — велеть поднести царю в дар турецкую саблю редкой работы. Казак поставил ящик на стол и открыл его. Там лежала сабля с рукояткою, осыпанною рубинами, бирюзой и изумрудами»; «— Все здесь со мною привезено, а дороже всего сабля булату дамасского, рукоять у ней с камнем самоцветным, смарагдом зело великим и с цепью золотою... / — Спасибо, Юрий, — сказал царь ласково. — Вяземский, отнеси эту саблю в оружейную. Чай, она там не последняя спица в колеснице будет. Ну, Кудеяр, что бы ты от нас хотел?* [4: 249].

У художньому словнику промислів, відомих на теренах України, Росії, інших народів, у творах Миколи Костомарова чільне місце посідають торгівельний (мікро- і макроторгівля), лихварський, землеробство, мисливство, і навіть работоргівля та розбійництво.

Лексичні ареали, що представляють землеробство як вид господарських робіт або окремих аграрний промисел, найважливіший у традиційній господарській культурі багатьох слов'янських народів, зокрема й російського, покликані передати основну настанову: земля — джерело не тільки продуктів харчування, але й основа творчої праці, естетики сільськогосподарської культури, поле для набуття досвіду, підґрунтя для виховання кращих морально-етичних рис як окремої особи, так і сім'ї, родини, громади, народу.

Антитеза *люди землеробської праці* (більш вільні, незалежні) — *дворові люди, холопи, холоуї, челядь* (залежні, підневільні) посилює семантичний зв'язок **свобода — несвобода**:

Крестьяне, прежде находясь в своих дворах, не были подобно холопам, челядью без определенного призвания, обязанною исполнять ту либо другую прихоть господина, их кормившего и одевавшего. Крестьяне были тружениками, в поте лица добывавшими хлеб свой с полуценной по договору земли от ее владельца. Горькая судьба разорения постигла их случайно, оттого только, что им пришлось жить на земле того боярина, которого постигла опала. В них не было тех пороков, которые присущи дворне. Земледельческий труд облагораживает человека, и как бы ни было порочно какое-либо общество, те, которые занимаются исключительно земледелием, будут сравнительно лучшими и честнейшими людьми в этом обществе до тех пор, пока не перестанут быть земледельцами [4: 300]. Землеробство, землеробська праця постає як етноментальна категорія, синонім миролюбності, спокою, моральності, антитеза війні, суперечкам та розбійницькому промислу.

Лексика мікроторгівельного промислу яскраво зображає як сам вид діяльності, так і характер особистості, що нею займається, зокрема такі риси як підприємливість, мобільність, контактність, господарність персонажа: *Но более всего Капитон любил выгодно продать и купить; сметливый, расторопный, он ездил по ярмаркам и продавал произведения своего хозяйства, шерсть, лен, хлеб, мед и привозил домой сукна, материи, вина и сласти; и на нем лежало все письменное управление хозяйства [4: 11].*

Номінації макроторгівлі, зокрема караванної, відображають міжнародні та дипломатичні зв'язки зображуваних у творах етносів, їх менталітети, спосіб господарювання, основні й допоміжні види економічної активності: *По этим вестям царь московский отправлял с караваном в Крым своего гонца со множеством мехов и с большою денежною казною. В караване было много купцов-армян: кроме мехов и воску, вывозимого из московской земли, они везли значительное количество хлебного зерна и муки [4: 291].*

Контексти художнього дискурсу Миколи Костомарова представляють лихварство як промисел («лихвар — той, хто позичає гроші за великий відсоток» [10: 447]), що у народному середовищі, зокрема й іноетнічному, ставав причиною творення нових характеристичних антропонімів, що визначали не тільки спосіб життя, рід занять, а й характер героя, його долю чи й долю цілого роду: *Жених Ганны Кусивны происходил от предков не из казацкого рода и был заходяим человеком в Чернигове. Дед его, Федор Молявка, жил в Браславе и отдавал деньги в рост; за это какой-то дячок приложил ему кличку Многопеняжный, и такая кличка привилась к его роду. Сыновья Федора наследовали, вместе с этой кличкой, любовь к отцовскому промыслу и возбуждали своею алчностью слух о несметном своем богатстве [4: 592].*

У системі лексичних засобів досліджуваного дискурсу особливою експресією відзначаються описи з одиницями ганебного й злочинного виду промислів — работоргівлі як однієї з форм поневолення, експлуатації (торговля невольниками, живой товар, звук кандалов и цепей, бесчисленное множество невольников), провідним образом-символом якої стало місто Кафа, що подається в оточенні етнонімів (черкесы, грузины, калмыки, молдаване, персиане, поляки, греки, немцы, венгры, чухны): *Древняя слава торгового и промышленного города не затмилась для Кафы с поступлением ее под турецкое владычество; в это время она посвящена была особенно одному промыслу, и вряд ли в Европе был другой город, где бы так процветал этот промысел. То была торговля невольниками; с именем Кафы повсюду соединялось представление о живом товаре; приезжего в Кафу с первого же разу поражал звук кандалов и цепей и зрелище бесчисленного множества невольников, переходивших за деньги из рук в руки. Разные страны, племена, физиономии, нравы и языки имели в Кафе свих представителей: черкесы, грузины, калмыки, молдаване, персиане, поляки, греки, немцы, венгры, чухны — люди обоего пола и всякого возраста [4: 202].*

Прикметними ознаками художнього стилю Миколи Костомарова є історично й документально деталізовані описи процесів промислово-ремісничого

виробництва із вказівкою назв приладів та інструментів, матеріалів, типології виробів, специфіки злагодженої, цілеспрямованої, динамічної колективної праці, розгортанням іменувань регіонального топонімікону: *На устье реки Псела давно идет уже кипучая работа. Множество народа снует туда и сюда с топорами, тесами, буравами, заступами, молотами, клещами; тешут бревна, пилят доски, сколачивают гвоздями, долбят стволы многовековых дубов, строят суда всякой величины — и байдаки, и струги, и одnodеревки, и завозни. По берегу на большое пространство раскинуты шатры, шалаши, навесы; стоят возы, дровни...* [4: 186].

З-поміж інших лексико-семантичних ареалів специфіку лінгвопоетики романтичної прози творять зокрема й назви промислів і ремесел з їх основними типологічними різновидами, оригінально представленими в дискурсі Миколи Костомарова в номінаціях одягу, тканин, взуття, деталей їхнього оздоблення, стилістики; макро- й мікротопонімах, що служать мовно-стилістичним фоном для назв споруд та виробів із дерева малих та великих архітектурних форм родинно-побутової та державно-політичної культури; номінаціях землеробства, мікро- й макроторгівлі, зброярства, лихварства, работоргівлі, розбійництва тощо.

Лексика промислів і ремесел, які традиційно відносять до матеріальної культури, засвідчує в художньому доробку М. Костомарова її потенційну, характерну для естетики образного слова в романтизмі, здатність об'єктивувати почуття, емоції, внутрішній світ героїв, поетизувати минуле, майбутнє й сьогодення народу, актуалізувати його етнічну самобутність, індивідуалізувати постать майстра-ремісника через колоритне мовно-стилістичне представлення творчої й мистецької вартісності його виробів.

Номінації на позначення ремісничо-промислового виробництва увиразнюють соціально-психологічні, вікові й етнічні характеристики зображуваних, дозволяють пізнати менталітет, історико-регіональні, етногенетичні процеси, зрештою простежити поступ етносу до самовизначення і самоусвідомлення своєї неповторності в колі інших народів.

Лінгвістична майстерність Миколи Костомарова як письменника, історика, документаліста й енциклопедиста репрезентована лексико-семантичними моделями, що представляють технологічні, художньо-декоративні, історико-етнографічні особливості, етапи зародження й розвитку ремісничо-промислової діяльності, її еволюцію, взаємозв'язки із сімейною й громадською культурою, комплексом світоглядних уявлень та вірувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. М. Українська міфологія. К. : Либідь, 2002. 664 с.
2. Емельянова Є. С. Іншомовні слова в українській термінології сільськогосподарського машинобудування 20–30 років. *Життєсвіт учителя і друга. Збірник матеріалів III Муромцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муромцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження)* / Упорядники О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. С. 149–158.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994. 384 с.
4. Костомаров М. Твори в двох томах. К. : Дніпро, 1990. Т. 2 : Повісті. 780 с.
5. Маленко О. О. Лінгвопоетика буття в естетичному вимірі українського романтизму й реалізму. *Лінгво-естетична інтерпретація буття в поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну)* : Монографія. Харків, 2010. С. 177–278.
6. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX століття. Харків : Вища школа, 1985. 152 с.
7. Народные художественные промыслы России : история, география и культура / Д. А. Амаджолова и др. М., 2012. 291 с.

8. Скачкова В.В. Німецькі лексичні запозичення у сфері металургії в сучасній українській мові. *Життєсвіт учителя і друга. Збірник матеріалів III Муromцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муromцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження)* / Упорядники О.С. Черемська, В.Ф. Жовтобрюх. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2013. С. 145–149.
9. *Словник символів культури України* / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка та ін. 3-є вид. К. : Міленіум, 2005. 351 с.
10. *Сучасний тлумачний словник української мови* / За заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2011. 1008 с.
11. *Українська етнологія* / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. 400 с.
12. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : Словник народної термінології. К. : Артанія, 1997. 312 с.
13. *Энциклопедия народных промыслов и ремесел, составленная Иваном Панкеевым*. М. : Олма Пресс. Т. II. 2000. 441 с.
14. *Энциклопедия символики и геральдики* [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.symbolarium.ru/index.php>.

УДК 398.8 (477) Костомаров

Наталя Нестеренко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ФОЛЬКЛОР У СВИТОГЛЯДНІЙ РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Стаття присвячена дослідженню специфіки поглядів М. Костомарова на фольклорну спадщину народу в контексті теорії XIX століття, зокрема проаналізовано вплив романтизму, міфологічної школи, культурно-історичної школи на формування концепції етнографа про роль і значення поезії в розкритті й пізнанні духу (характеру) етносу.

Ключові слова: фольклор, романтизм, міфологічна школа, культурно-історична школа, народна символіка, народний дух (характер), пісня.

Статья посвящена исследованию специфики взглядов Н. Костомарова на фольклорное наследие народа в контексте теории XIX ст., в частности проанализировано влияние романтизма, мифологической школы, культурно-исторической школы на формирование концепции этнографа о роли и значении поэзии в раскрытии и познании духа (характера) этноса.

Ключевые слова: фольклор, романтизм, мифологическая школа, культурно-историческая школа, народная символика, народный дух (характер), песня.

The article is devoted to the study of the specificity of M. Kostomarov's views on folklore heritage of the people in the context of the 19th century theory, in particular the influence of romanticism, mythological school, cultural-historical school on the formation of the concept of an ethnographer on the role and significance of poetry in the disclosure and knowledge of the spirit (nature) of the ethnos.

Key words: folklore, romanticism, mythological school, cultural-historical school, folk symbols, folk spirit (character), song.

Розвиток української етнографії в першій половині XIX століття на етапі свого становлення як окремої самостійної дисципліни відбувався під впливом